

СРПСКИ КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ У КОНТЕКСТУ БАЛКАНСКОГ ЈЕЗИЧКОГ МОЗАИКА¹

Сажетак: У раду је кроз представљање призренско-тимочке дијалекатске области у оквиру балканског језичког мозаика скренута пажња на српски културни идентитет као саставни део балканског мултикултурног простора. Такође, предочен је значај успостављања балканских културолошких студија.

Кључне речи: централни Балкан, културни идентитет, балкански језички савез, српски језик, призренско-тимочка дијалекатска област²

1. Српски културни идентитет и балкански мултикултурни простор

Чињеница је да су културе хибридне, будући да скуп заједничких искустава на једном простору, посебно када је реч о територији која је вековима била изложена освајањима, те миграцијама и мешањима становништва, представља заправо скуп различитих културних искустава. Честа спајања и преспајања различитих култура сведоче о томе да је динамика одувек била кључно својство културе и културног идентитета. Модерно доба постало је само „свесније“ тога да је култура динамичан феномен, пошто смо данас суочени са брзим и интензивним сусретима и мешањима култура, и пошто је наше разумевање односа блиског и далеког, услед повећаних могућности комуникација и размена информација, као и услед повећаних могућности непосредног сусрета носилаца различитих културних идентитета, постало унеколико другачије.

¹ Овај текст је настао као резултат рада у оквиру двају пројеката: *Превод у систему компаративног изучавања српске и стране књижевности и културе* (ЕДБ 178019) и *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (ЕДБ 178020), које у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. Сегменте *Српски културни идентитет и балкански мултикултурни простор* и *Балканске културолошке студије као перспектива* написала је С. Милорадовић, а сегмент *Балкански језички мозаик и призренско-тимочка дијалекатска зона* написала је С. Станковић.

² Захваљујемо се проф. др Александру Ломи, дописном члану САНУ, и мр Станиславу Станковићу, сараднику Института за српски језик САНУ, на корисним напоменама у разрешавању неких ауторских недоумица.

Језик се сматра најизразитијим показатељем етничког идентитета; он је, истовремено, и „огледало народне културе, народне психологије и филозофије“, док су га „у многим случајевима и као јединствен источник историје народа и његовог духа, давно прихватили и користили културолози и митолози у њиховим истраживањима“ (Толстој 1995: 47). Дакако, практично узев, једна култура може се остваривати кроз више језика, а један језик може бити носилац више култура. На поимању нераскидивог јединства, али и (различно посматраног) садејства језика и културе заснивале су се многе школе културне антропологије и антрополошке лингвистике. Не сме се занемарити важност културноисторијског приступа у многим областима науке о језику, посебно у лексикологији и етимологији. Упоређивањем „конкретне националне културе и конкретног језика“ може се открити „некакав изоморфизам њихових структура на функционалном и унутархијерархијском (...) плану“, па се тако може успоставити и бинарни однос *народна култура* : *народни говори* (Исто, 48–49). Особености наше локалне или регионалне културе имају свој одраз у народном језику, у дијалектизмима.

Тема овога прилога подразумева „уклопљеност“ српског културног идентитета у балкански културни мозаик, где је српски простор саставни део једног изузетно богатог мултикултурног простора: културе и језици у контакту, културна и језичка интерференција, питања социокултуролошког и лингвистичког одраза тзв. контактних ситуација, и томе слично. При истраживањима појединих сегмената „уклопљености“ полази се са аспекта локалног етнокултурног плана, али се мора имати у виду и шира етнокултуролошка перспектива, којом бивају обухваћени међуетнички и међујезички контакти (и где, осим језика, долазе и фолклор, обичаји, ношња, исхрана, гестови).

Када је пак о језику/језицима реч, треба подсетити на то да су се током преко осамдесет година дугог периода, односно – од времена када је настао и када је дефинисан појам *балкански језички савез*, на терену одвијали различити иновациони процеси, резултирајући одређеним променама и, сходно томе, изискујући редефинисање одређених лингвистичких поставки (Лашкова 1993: 29). Дакле, успостављали су се различити односи према новоуспостављеним језичким чињеницама на терену, и у тим је менама долазило и до извесне егзалтираности у бављењу феноменом балканске контактне зоне, али потом и до извесне кризе балканистике, до идеја о могућој полицентричности истоветних балканских језичких иновација, па чак и до појма *антибалканизам* у појединим, посве новим ауторским радовима, премда се у неким новијим радовима помиње и синтагма *балканска фразеологија* – као један сегмент заједничког језгра, пре свега историјског, културног и језичког. Свакако да се, без обзира на све промене и на нова поимања појединих лингвиста, компаративна проучавања јужнословенских језика не могу ваљано обављати без узимања у обзир одређених, конвергентно усмерених балканистичких процеса. Такође, важно је истаћи да између дијасистема јужнословенских језика на земљишту Балкана нема оштрих граница, прелази су посте-

пени и богато изнијансирани, а повезују их многе заједничке особине: „Отуда можемо говорити о дијалекатскоме континууму на читавоме јужнословенском терену, одн. о узајамности у језичкоме развоју побројаних дијасистема која јоште траје те су не само старе него и многе иновације новијега постања прешле границе између речених језика“ (Станковић 2006: 141–142).

У полилингвалним срединама попут Балкана, па отуда и на терену српског језика, наглашене су тежње ка обезбеђивању веће „прозирности“ формалне структуре, условљене потребом за поједностављењем комуникације, односно – потребом за упрошћавањем језичких средстава. Ове су се тежње најочитије испољиле у народним говорима призренско-тимочке дијалекатске области. И „као један од убедљивих доказа о томе да се на Балкану, укључујући у пуној мери српскохрватско подручје, догађала знатна миксоглотија, навешће се на првом месту тенденција ка аналитизму“, који се ту испољио у широком спектру појава – писала је Ирена Грицкат (Грицкат 1993: 38); када су у питању тзв. класични балканизми, већ је израније било утврђено да се и све појаве те врсте „могу подвести под тежњу ка аналитичком изражавању“ (Исто). Већи део тих тзв. традиционалних балканизма има полигенетско порекло, како каже Вања Станишић, „тј. датира углавном из средњег века, из времена блиског додира разних језика и народа“. Међутим, одређени број балканизма може се приписати утицају тзв. мртвих језика (византијскогрчки и вулгарнолатински), „који су и сами преживели један период заједничког развоја на Балкану и оставили у саврем. балканским језицима препознатљиве трагове“ (Станишић 1985/1986: 264).

На тлу централног Балкана, па тако на земљишту призренско-тимочке дијалекатске области, упркос заједничком националном и/или етничком идентитету велике већине тамошњег становништва, сусрећемо се са вишеслојним културним и језичким наслеђем. И ту одмах морамо поменути најважнију чињеницу наше етничке историје и наше историјске дијалектологије – сеобе, колонизације и реколонијације.

2. Балкански језички мозаик и призренско-тимочка дијалекатска област

Када су се у снажном миграционом таласу у VI и VII веку Јужни Словени доселили на Балкан, наишли су на две језичке културне области – латинску, одн. романску у западном делу и грчку у источном делу Балкана, али и на нероманизована варварска илирска и трачка племена (Поповић 1955: 18–21). Како су Словени тада дошли у директан додир са романизованим старобалканским становништвом, сматра се да је њихов сусрет са римском цивилизацијом био непосреднији него са грчком, те су и романски утицаји на почетку били јачи од грчких. Утицаји римске културе, чије су тековине придобили Словени прихватили, били су код њих, као и код балканских староседелаца, снажнији на територијама око градова и дуж саобраћајница (Радић 2011: 50, 73).

Јужни Словени су, како то објашњава П. Скок (Skok 1940: 4–45, 87–93, 141–142), заузели целу некадашњу територију латинског Балкана, где је у употреби био балкански вулгарни латинитет као источна варијанта општег вулгарног латинског, разумљивог у читавој римској империји. Управо из балканског вулгарног латинитета настала су два романска језика: а) румунски језик, који се развио у континенталном делу Балкана (континентални тип) и б) стародалматински језик, настао у приморским крајевима (приморски тип). Стародалматински или далматски романски језички тип (Поповић 1955: 19) постепено се гасио и његов последњи изворни говорник умро је 1901. године на острву Крку. Балкански Романи континенталног романског језичког типа живели су пак у средњем веку у симбиози са јужним Словенима, и то свуда – како то наглашава Петар Скок (Skok 1940: 7) – под именом Власи. Румунски језик се и данас говори на Балкану, и то: а) северно од Дунава, у Румунији, као говор дачких Румуна (дакорумунски или севернорумунски језик), који су једним делом настали насељавањем са Балкана, а другим делом су пак потомци романизованог трачког племена Дачани. Дакорумунски је једини румунски говорни тип на чијој се основици развио књижевни језик. Провинција Дакија³ се сматра колевком данашњег румунског језика; б) јужно од Дунава – као говор јужних Румуна (јужнорумунски), одн. као говори Цинцара (цинцарски, или арумунски, или македонскорумунски), мегленских Влаха (мегленски или мегленорумунски) и истарских Румуна (истрорумунски). Представници арумунског и мегленског су у највећем делу потомци средњовековних Влаха из старе српске и старе бугарске државе. Арумунски говор је говор балканских Романа који су живели заједно са Словенима, Грцима и Албанцима, и то пре свега као пастирски номади, кириџије и изврсни трговци. Такви су и њихови потомци Цинцари, који немају своју матичну државу, али којих данас има у Македонији, Бугарској, Грчкој, Албанији. Мегленски је језик Влаха у долини Моглен и код планине Ниче, северозападно од Солуна. Истрорумунским се говори у неколико села испод Учке у Истри, а њихови говорници су потомци западних балканских Влаха.

Сви ови романски дијалекти, који су се простирали широм Балканског полуострва и налазили се у непосредном контакту са словенским језицима, имали су заједничке особине настале развојем балканског вулгарног латинитета. Те заједничке црте, које чине латински супстрат, романски говори предали су словенским, што још једном, како то истиче А. Белић (Белић 1999: 41–43), потврђује асимилацију романског становништва на територији централног Балкана. Осим тога, од свих несловенских балканских идиома, за српски језик несумњиво су најважнији романски говори, будући да су били

³ Поједина трачка племена, као нпр. Дачани, достигла су висок ниво цивилизације (државна управа, урбанизација, архитектура, рударство, израда алата и накита), бавила су се медицином, виноградарством и астрологијом. Због тога су њихове територије биле веома привлачне за Римску империју, која је почетком 2. века н. е. освојила последње трачко упориште – Дакију (Радић 2011: 35).

географски најраспрострањенији, да су њихови утицаји дуго трајали и да су били разноврсни (Поповић 1955: 145).

Што се тиче грчког језика, језика културе и комуникације на античком Балкану, он је такве своје позиције очувао у доба Византије и у турско време. Међутим, у време доласка словенских племена на централни Балкан, раније постојеће грчке колоније на тој територији већ су биле романизоване, те су утицаји грчког, тј. старогрчког, на њихове говоре били мање снажни од романских (Поповић 1955: 21, 148–149; Радић 2011: 73).

Изузев, дакле, вулгарног латинског, од којег је настао румунски језик, и старогрчког, чији је данашњи наставак новогрчки, у предсловенске језике на Балкану, према П. Скоку (Skok 1940: 5, 26), спада и илиротрачки, језик нероманизованих балканских племена Илира и Трачана, а албански језик је, по њему, данашњи преостатак једних или других. И. Поповић, ипак, подвлачи да *арбанаски језик* припада трачком типу, а не илирском, на шта указује чињеница да је постојбина предака *Арбанаса* била источније од данашње албанске државе, даље од мора, односно – у унутрашњости Балкана. Живели су близу Румуна, у тесној заједници са њима, па зато албански језик обилује романским елементима. Њихово првобитно станиште, закључује поменути аутор, налазило се, такође, у данашњој источној Србији и у Македонији (Поповић 1955: 22–23). Албански језик је донекле, у већој или мањој мери, утицао на поједине српске говоре у свим језичким подсистемима – у фонетици, граматици и лексички (Станишић 1995: 47–117; Поповић 1955: 135–137, 150).

2.1. О балканизмима

Долазак Словена на Балканско полуострво, које је већ било језички диференцирано и на којем су језици предсловенског слоја били у комплексним односима, донео је на његову територију велике промене, како у начину живота тако и у језику. Непосредни контакт Словена са Романима, Грцима и прапрецима данашњих Албанаца, њихов заједнички живот, културни и језички односи, разноврсни међусобни утицаји и прожимања, претапања једних у друге и велики број билингвалних представника ових језика представљају факторе који су довели до настајања бројних заједничких општебалканских одлика, и цивилизацијских и лингвистичких, које су потом постале део традиције сваког од тих народа источног и јужног дела Балканског полуострва. (Seliščev 1925: 43; Белић 1935: 74; Павловић 1957/1958: 208). А када се ради о сложеним међујезичким односима и утицајима, треба кренути од улоге двојезичности. Тако, када су асимиловани елементи примали структуру другог језика, они су задржавали своју лексику, а синтаксичке односе исказивали на начин који је одговарао њиховом језику; при мешавини је код билингвалних говорника преовладавао систем који је био једноставнији (Павловић 1957/1958: 221). Осим упрошћавања језика, долазило је и до уклањања свих сложених граматичких облика, оних који су могли стварати тешкоће у кому-

никацији (Станишић 1985/1986: 264). Језици примаоци су, у ствари, из структуре других језика преузимали оно за шта су већ имали „склоности“ (Радић 2011: 74).

Све то довело је до појаве заједничких црта у језицима становника на истоку и југу Балкана, односно, у два типична балканска језика – грчком и албанском; у романским говорима – дакорумунском, арумунском и мегленском; и од словенских језика – у бугарском, македонском и у југоисточним српским говорима призренско-тимочке дијалекатске основице. Заједничке особине у балканским језицима, словенским и несловенским, називају се балканизмама, и у те структуралне одлике спадају: непознавање опозиције дуги/кратки гласови, а најчешће и непостојање разлике између силазних и узлазних акцената; образовање падежа уз помоћ предлога, тј. аналитички принцип у деклинацији; аналитичка компарација придева; удвојена употреба личних заменица; постпозитивни члан; аналитички футур са глаголом *xтети* и др. Систематизацију балканизмама, која и данас представља основу истраживања у балканистици, дао је 1930. године К. Сандфелд у својој студији *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*.

Како то јасно показује А. Белић, у словенским су се језицима ове особине развиле под утицајем несловенских балканских језика, а најзначајнију улогу у томе имали су романски дијалекти, у којима су се оне најпре појавиле и чији су се представници асимилирали са Словенима на територији централног Балкана (Белић 1999: 40–43).

2.2. Балканизми у говорима призренско-тимочке дијалекатске области и утицај романских дијалеката на ове говоре

Што се тиче (југоисточних) говора призренско-тимочке дијалекатске области, поједини аутори их убрајају у балканске дијалекте тзв. „првог степена“ с обзиром на то да су балканизованији и од појединих румунских дијалеката (Х. Шалер, према Попов 1984: 37) и, како наглашава В. Станишић, „ако би се извршио сумаран преглед балканизмама у схј. добила би се следећа слика. По свим својим специфичним особеностима, југоисточна Србија остаје главна балканска језичка зона“ (Станишић 1985/1986: 264). Балканизми који се појављују као иновације, којих нема у осталим српским дијалектима, чине призренско-тимочке говоре најреволуционарнијим међу српским говорима, нарочито на морфолошком и синтаксичком плану; захваљујући тим иновацијама, на једној страни, али и одређеном броју архаизама, на другој, они узимају посебно место међу српским дијалектима (Ивић 1985: 110, 123). Они су своју специфичност, истиче Ивић, сачували и тиме што „нису усвојили ни све битне штокавске иновације ни све карактеристичне балканизме“ (Ивић 2009: 152). Ови српски говори су у развојну сферу балканског језичког савеза ушли око 15. века. Иако првобитно порекло балканизмама није у потпуности расветљено, сигурно је, ипак, да се они у призренско-тимочким говорима

нису развили спонтано, већ да су накнадно продрли са стране у време које је тешко одредити, као и да не представљају потврду старог сродства ових идиома са бугарским и македонским језиком. Због тога „главне изоглосе које спајају призренско-тимочке говоре са бугарским и македонским језиком хронолошки су секундарне у односу на оне које обележавају блискост истих говора са осталим штокавским дијалектима. Стога оне, иако имају вредности за типолошку (структуралну) карактеристику говора, ипак не значе ништа за њихово порекло“ (Ивић 1985: 122–123). При томе, подсећа Ивић, „не треба испустити из вида ни могућност да је ширењу балканизама на том тлу могло донекле допринети и суседство с македонским и бугарским дијалектима, у које су балканизми очигледно ушли раније“ (Ивић 1982: 528).

У најтипичније балканистичке призренско-тимочке црте спадају (Ивић 1985: 110, 112–113):

а) губљење акценатског квантитета (нема разликовања дугих од кратких гласова), као и изостајање акценатског квалитета (укидање опозиције силазних према узлазним акцентима); акценат је, дакле, један – експираторни, а његово место је слободно, будући да није извршено новоштокавско померање акцената;

б) претварање синтетичке деклинације у аналитичку, односно свођење деклинацијског система на два облика, номинатив и акузатив, тзв. општи падеж (*casus generalis*). Зависне падежне конструкције редовно се замењују везама предлога са акузативном формом, чиме се појачава улога предлога, будући да је у њему садржано значење одређене падежне релације. Тако се значење инструментала обележава везом предлог *с(ьс)* + општи падеж (*послужи сьс вино*), а уместо дативног облика именице употребљава се предлог *на* + општи падеж (*казала на царску ћерку*), конструкција која служи и за исказивање посесивности (*кућа на мојега брата*), што показује да се ово значење раније означавало дативом. Општи падеж се разликује од номинатива само у сингулару именица м. р. на консонант које означавају живо биће (*зет : зета*) и именица ж. и м. р. на *-а* (*жена : жену, паша : пашу*). Остале именице мушког рода у једнини, све имен. средњег рода и имен. женског рода у множини познају идентичност облика акузатива и номинатива као прасловенско наслеђе; ове се пак падежне форме у плуралу мушког рода накнадно изједначавају. Постојећа опозиција номинатива и општег падежа у призренско-тимочким говорима измиче, дакле, процесу балканизације и заузима значајно место у њиховом систему деклинације, „за разлику од стања у доследно балканизираним словенским говорима, где та опозиција, уколико постоји, има само маргинално место“ (Ивић 2009: 153);

в) аналитичка компарација придева – уместо наставцима, компаратив се исказује везом *по* + позитив (*постар*), а суперлатив везом *нај* + позитив (*најдобру*); на овај начин, у неким случајевима пореде се такође прилози (*по-незгодно*), именице (*по ајдук*) и глаголи (*нај знају*);

г) нестанак инфинитива као граматичке категорије и његово замењивање конструкцијом *да* + презент (*не сме да...*) или пак самим презентом без *да* (*он не сме навали...*);

д) конструкција футура са глаголом *хтети* додатно се анализује: уместо личних облика помоћног глагола за 1. и 2. лице јединине и множине, користи се *ће* као непроменљива партикула, а везник *да* није обавезан, те се потискује (*ће да причам, куда ће иђеш*). По Сандфелду (Sandfeld 1930: 183), образовање оваквог футура подстакнуто је утицајем грчког језика;

ђ) употреба удвојених облика личних заменица, тј. истовремена употреба пуних и енклитичких заменичких форми (*мене ме боли, па му се њему пожали*), појављује се у ситуацијама када би у књижевном језику био присутан само наглашен облик.

Када се ради о употреби демонстративних заменица у чланској функцији, у великом делу призренско-тимочке говорне зоне бележи се њихово одсуство. А и тамо где се показне заменице користе у постпозицији, те носе нијансу одређености (чланско значење), оне и даље задржавају деиктичко значење (има их три) (Ивић 1985: 116–117). Како то П. Ивић истиче: „од говора на територији Србије једино они од Пирота на исток и север и они у горњем току Пчиње имају само једну постпозицију, дакле аутентичан члан. Уосталом, таквог члана нема ни у трнском говору на бугарској страни границе, као ни у говорима призренско-тимочког типа на северозападу Македоније“ (Ивић 2009: 153–154).

Изузев великих промена у граматичком систему говора призренско-тимочке дијалекатске области, које се огледају у појави балканизма под утицајем романског становништва и њихових језика на простору централног Балкана, дошло је и до промена у речничком фонду ових југоисточних српских говора. У њиховој лексици, у којој се издваја неколико слојева, старом балканском несловенском слоју – романизмима – припада значајно место.

Током средњег века, континентални тип балканских Романа, тачније Романи јужно од Дунава, називани Власима, живели су у симбиози са Словенима, Грцима и Арбанасима. Они су углавном били пастирски номади, као и трговци и кириције. Крећући се са својим стадима, селили су се по свим јужнословенским земљама, те су и у говорима призренско-тимочке дијалекатске основице оставили лексичке трагове. Тако се у речничком материјалу, који се развио из заједничког живота и језичке интерференције Срба и Влаха и који, према томе, чини романски супстрат у овим српским говорима, издваја неколико лексичких група. Оне су понајвише везане за пастирску терминологију, али и за друге разноврсне области народног живота, будући да је сточарење зближавало становништво са обе етничке стране и омогућавало њихову вербалну комуникацију:

а) сточарски термини, многи и са изведеницама: *сугаре/сугарно/сугарче/сугарица* (црно јагње), *барсест* (коза/овца шарене длаке), *ба(р)сабарсоша* (црно-бела коза), *качкаваљ /кашкаваљџија*, *врч*, *кукуљ*, *бисаге/бисађе*, *бисага/бисаг* (једна торба од бисага), *гутураћ* (лош човек), *мазга*, *мачуга* (батина), *чутура*, *клашње*, *вака*, *фака* (стара, мршава крава), и др.;

б) људска имена и надимци: *Негра*, али и *Радул*, *Првул*, *Живул*, тј. имена са словенском осномом и румунским суфиксом *-ул*; *Бандза*, *Бандула*, *Бумба*;

в) географски термини: *бурдељ/бордеј/бурдеј* (колиба), *царина* (ограда око све сеоске земље), *дос* (до, долина);

г) топоними (углавном изведени од апелатива), називи насељених места (ојконими) и ороними: *Виштерица*, *Пасарело*, *Костол*, *Барбаце*, *Бербатово*, *Букуровац*, *Бучум*, *Балтабериловац*, *Валуниш*, *Корбевац*, *Крлигат*, *Лентерија*, *Магура*, *Мачкатица*, *Маржини*, *Мерџелат*, *Никшор*, *Рњос*, *Сврљиг*, *Сурдул*, *Сурдулица*, *Тумба*, *Џена*, *Миџор* итд.;

д) називи биљака: *бучумиш*, *линцура* и др.;

ђ) општа лексика из свакодневне комуникације: *сак* (рибарска мрежа), *љагана* (дрвена дечја носиљка коју жене носе на леђима), *вичорак* (мало мушко дете), *фичор* (момак који слуша и чисти посуђе), *турта* (округли хлебчић), *барза* (врста качамака), *берза* (јак, љут, када се говори о сирћету), *скронфица* (врста птице), *кошуља*, *паралија* (стари шешир), *калцуње* (чарапе), *крџан* (кратка женска сукња), *шестор/шистор* (тканице, појас), *буњиште*, *патул* (пласт сена или шаше), *спуркат* (болест јетре), *аре* (јесте; има), *бисерка* (црква), *помана* (даћа, парастос) итд. (Богдановић 2006: 21–23; Skok 1971: 226, 237, 239, 253, 419; 1972: 11, 58–59, 228, 304; 1973: 189–190, 357, 560, 620–621; Ивић 1994: 128, 137; 1982: 527–528, 530–531; ЕРСЈ 1: 196–197; ЕРСЈ 2: 194, 201; ЕРСЈ 3: 293–294, 303–305, 308; Сикимић 1994: 460–464; Лома 1994: 110).

Власи су у призренско-тимочким говорима оставили трага и у речима које се односе на уметнички фолклор: *коледа* (*коледарске песме*), *фрула* (словенско *свирала*), народне игре, тј. кола: *кукуњешће*, *жок*, *ердељанка* и *лаутар* (свирач на лаути) (Skok 1940: 5, 8; Сикимић 1994: 461).

2.3. Утицај грчког језика на говоре призренско-тимочке дијалекатске области

На живот српских говора призренско-тимочке дијалекатске основице значајне утицаје, мада не тако велике какве су имали романски језици, извршио је и грчки језик. У античко доба, он је на Балкану представљао моћан цивилизацијски фактор, утичући на остале старобалканске језике и стварајући са њима различите балканске симбиотичке језичке облике (нпр. грчко-илирски, грчко-трачки и др.). Римска освајања, међутим, довела су до преовладавања романских утицаја и до доминације латинског језика, који се у појединим деловима Балкана користио као службени језик око 600 година. Стога је до почетка византијског утицаја (око IX и X века), римска цивилизација, будући у непосредном контакту са Јужним Словенима, на њих вршила снажнији утицај од грчке цивилизације. Ипак, свој некадашњи утицај грчки језик поново успоставља у периоду средњегрчког и новогрчког; то је, најпре, време Источног римског царства, када он постаје језик моћне православне државе, а потом је то и турско време (XIV век), када он утиче на лексику из области трговине. Сматра се, иначе, да је грчки језик, као и латински, у великој мери посредовао у очувању старобалканских језичких карактеристика и културе (Радић 2011: 40, 73; Поповић 1955: 148–149).

У призренско-тимочким говорима, грецизми су, као стари несловенски балкански слој, оставили трага нарочито у религиозном, хришћанском животу (у српском језику, уопште, православна терминологија је готово у потпуности грчка); многе од тих лексема ушле су у свакодневну употребу: *анђео, ђаво, манастир, ћелија, епископ, епархија, митрополит, архомандрит, ђакон, игуман, икона, нафора, литургија, литија, кољиво, кандило, ађијазма/ађазма* (освећена вода, богојављенска водица) и др. Осим тога, грчки језички елементи су у овим српским говорима заступљени и у оквиру лексике која се тиче материјалне културе, што указује на важну улогу Грка у њеном развоју на југоистоку српског језичког простора: *ангарија* (кулук, присилни рад; неплодно земљиште), *подрум, темељ, аргат(ин)* (најамни радник), *перивој, авлија, трпеза, тигањ, беневрек/беневреци/беневрека* (уске сукнене чакшире), *бастун* (штап за поштапање, палица), *кондир, скам(л)ија, аран* (добар, ваљан; снажан; храбар), *мирис, мирођија, ровит/рофит, скара, мајстор* итд. (Поповић 1955: 148–149; ОС 1998: 66–67, 69; Ивић 1994а: 635; ЕРСЈ 1: 67, 157–158, 180, 192; ЕРСЈ 2: 230; ЕРСЈ 3: 144–145).

Што се тиче грчког утицаја на граматичку структуру говора призренско-тимочке дијалекатске основице, он се огледа, као што је претходно већ истакнуто, у образовању аналитичког облика футура.

2.4. Утицај албанског језика на говоре призренско-тимочке дијалекатске области

Као потомак старобалканских језичких слојева, и албански језик је утицао на њему контактне призренско-тимочке говоре, и то на плану (Станишић 1995: 50–57; Поповић 1955: 135–137):

а) фонетике – код косметских Срба присутни су: померање артикулације *л, љ* (*вол'а, л'уди, недел'а; даљеко, жаљи се, љице*), самогласник *љ* у турцизмима (*д'ушек, д'угме, д'ућан, ћ'устек, д'ушема*), појава десоноризације крајњих звучних сугласника (*нарот, бок, грон, крф, дуп, лош*), умекшавање сугласника *ш, ж, ч* и *џ*, као и прелаз сугласника *ч* и *џ* у палаталне опозите *ћ* и *ѥ* (*наш'е, ш'алив се, ж'ене, држ'ава, ч'есто, пенџ'ер; ћистим, Дећане; казанђија, инађија*), губљење вокалног *р* (*љрсти*), чување сугласника *х* (*хоџ'а, хаџ'ија, ханума, кѥд бе^ху на венћање*);

б) морфологије – на Космету су присутни сложени облици придевских заменица и прилога *тавај, танај, тави, тава, тавејзи, тана, тавако, танако* (настали преко алб. *qajū* = ето овај, *qajō* = ето ова, *qatu* = ето овде, *qatje* = ето онде);

в) синтаксе – у Метохији се појављује реченична инверзија, тј. енклитичке форме личних заменица и помоћних глагола могу да стоје испред глагола у личном глаголском облику (*су биле пет браћа, ме фаћа грозница, сѡм ти прићаја, му збори јеноме Турћину* и др.).

И поред тога што „положај призренско-тимочких говора који су, и поред своје делимичне укључености у историјски простор међуетничких додира

Срба и Албанаца, ипак остали ван главних праваца албанских миграционих струја ка северу [...], представља главни разлог што је присуство албанске лексике у њима скоро сасвим незнатно (осим у јужном делу)” (Станишић 1994: 469), албански језик је у области лексике, такође, извршио утицај на поједине говоре призренско-тимочке дијалекатске основице. Лексички утицај албанског језика на ове српске говоре најизразитији је у оквиру сточарске терминологије, што пак указује на традиционално занимање Албанаца (*брдока* = назив беле овце, *коломбоћ* = кукуруз, *кућеша* и *кућоња* = крава и во риђе длаке, *љар/љароња* = име за вола, *муроња* = во смеђе длаке, *сора* = црна овца с белим пегама по образима, *штирка/штиркиња* = жена и домаћа животиња која се не плоди итд.), мада се присуство овога језика опажа и у другим сферама употребе лексике (*беса* = дата реч, *бесник* = онај који даједржи дату реч, *арнаутин* = западни ветар, *ћиза* = врста ситног сира, *бартати* = носити, *љајка* = лаж, *тоска* = дуга бела кошуља, *корсе/корсем/крсем* = тобож, бајаги, *равирафш* = равно, *флија* = врста пите, *путарка* = рибља икра усолјена и осушена у својој опни, *бавћуш* = таст, свекар, *бар* = син, чедо, *ћелак* = дечак од 14–16 година, *чупе* = девојчурак, *шкрет* = пуст, *бељбабељбавица* = чељаде које тепа у говору, *бајмак* = кривонога чељаде, са ногама у ‘о’, *цуб* = кратак, *кус*, *бузат* = човек дебелих усана и др.) (Станишић 1995: 62–117; Поповић 1955: 150; ЕРСЈ 2: 198, 214; ЕРСЈ 3: 82, 174–175, 278; Петровић 2003: 159–166).⁴

2.5. Утицај турског језика на говоре призренско-тимочке дијалекатске области

Од турског османлијског језика, који се на територији Балкана појавио у XIV веку и чији су утицаји трајали вековима, у говорима призренско-тимочке дијалекатске основице остали су многобројни лексички елементи. Турцизми указују на присутност оријенталне културе у разноврсним областима људског живота, обичаја, градске културе, државне администрације, војске, људских моралних и физичких особина итд.: *капија*, *одаја*, *конак*, *кулук*, *кујунџија*, *сокак*, *јурија* (празно поље, необрађен простор), *вересија*, *тезга*, *дућан*, *каргабурма* (врста алатке), *ортак*, *баџабаџенак/баџанак* (муж женине сестре), *бездер* (незгода, неприлика, мука; паника, страх), *бездерисати* (пасти у невољу), *занат*, *шегрт*, *елемље/јелемје/јелемче/јеленче/елемче* (вретено), *бадава*, *џабе*, *турлија* (врста, фела), *сат*, *чарапе*, *љиљак* (јоргован), *бегарка/беграмка* (крупна крушка која сазрева крајем лета), *јорган*, *душек*, *јастук*, *абер* (глас, вест, новост; порука), *анасон* (анис; коморач), *барбут* (врста игре коцкама; ситан новац као украс на капи), *ћевап*, *алва*, *алев* (боје пламена, румен, отвореноцрвен), *багаљив* (сметен, брљив; ћопав, сакат; чворноват и крив), *казан*, *кашика*, *тулбак* (стомак, мешина; желудац код свиње; јело справљено од шкембића), *тумбак* (желудац), *чобан*, *аскер* (војник), *мезграја* (обрадиво

⁴ Више о утицају албанског језика на речнички фонд српског језика, као и о узајамним лексичким утицајима два наведена језика, в. у Станишић 1995: 62–126.

зиратно земљиште), *мездраја* (расељено место, запуштене њиве), *будала*, *латиф* (цвет драгољуб), *сабајле*, *пишман*, *пусија* (заседа, заклон), *зорлама* (тежак, напоран рад), *сурлама* (врста болести), *тепе* (брег, брдо), *берембарем* (најмање, у најмању руку, макар), *јок*, *ама* (а, али), *белки(м)/белћи(м)* (ваљда, можда), *севдах*, *берићет* (срећа, напредак), *берићетан* (плодоносан; богат, обилан; користан), *батишем* (потонути; пропасти материјално и морално; (по)кварити), *бириџик* (довитљив, сналажљив; први, најбољи) и др. Утицаји турског језика велики су и у домену творбе речи; сачувани су многи суфикси, поготово они емотивно обележени: *-лук* (*комшилук*, *ортаклук*), *-ана* (*кавана*, *барутана*), *-џија* (*кириџија*, *апсанџија*). Пре свега, турски језик је имао улогу преносиоца арапских и персијских културних и језичких одлика, на једној, и грчких и романских, на другој страни (Поповић 1955: 153–154; Радић 2011: 73; ОС 1998: 6–7, 12–13, 31–32, 39, 44, 56, 74; Skok 1971: 786–787; 1972: 274, 337; 1973: 459, 527; ЕРСЈ 1: 39–40, 117, 120, 140, 155–156, 225, ; ЕРСЈ 2: 58–59, 176, 196, 246, 274; ЕРСЈ 3: 23–24, 52–53, 126–127, 167–169, 295).

3. Балканске културолошке студије као перспектива

При дефинисању говора призренско-тимочке дијалекатске области, структурално иновативних – како их је у својим познијим расправама називао Павле Ивић, издвајају се, дакле, изоглосе које су од значаја за њихово порекло, али и оне које су од значаја за њихову типолошку квалификацију. Посматрано са синхроно-типолошког аспекта, реорганизације које су извршене у призренско-тимочким говорима, осмотрене у односу на нешто што се, условно речено, може назвати балканским еталоном, јесу резултат тога што су ови говори, наставши се у балканском језичком окружењу, били на изванредан начин „увучени“ у зону деловања конвергентних процеса, који су довели до формирања једне лингвистичке заједнице ареално-типолошког карактера. Озбиљна потврда, пак, њиховог негдашњег структуралног „профила“ бива и говор Карашевака, досељених негде са простора тимочко-лужничког дијалекта на своја станишта у данашњој Румунији свакако већ до 15. века, који поред, на пример, експираторног акцента, насталог под утицајем румунског језика, чији прозодијски систем не познаје тонске опозиције, напореда чува незамењено вокално *л* и старије облике у множинским падежима: ген. *кот кос* (= код коза), дат. *кравам*, и слично (Ивић 1989/1990). Дакле, говори призренско-тимочке дијалекатске зоне јесу један од веома значајних извора информација и за историју српског језика и културе и за историју осталих балканскословенских језика и култура.⁵

Шире посматрано, разноврсне чињенице сведоче о лингвогеографском континууму резултата појединих балканистичких процеса, те о завидној экс-

⁵ О географији и класификацији говора призренско-тимочке дијалекатске области посебно в. у Ивић 2009: 149–175 и у Станковић 2006: 141–152.

панзивној снази балканистичких „таласа“, оних који, на пример, чине да чак и када „на површината излегуваат различни показатели за одредени функције, сепак може да се согледа длабоката мотивација за еден појасен семантички и синтаксички систем во рамките на Балканската јазична заедница“ (Марковиќ 2007: 94). С друге стране, у Санкт Петербургу су 2002. године чланови Редакционог колегијума зборника *Актуелна питања балканске науке о језику* записали да као најактуелнија „остају још увек отворена питања балканске упоредне граматике, балканског речника и балканског лингвистичког атласа“⁶, при чему је реализација последњепоменутог била добила већ сасвим извесне обресе. Наиме, у сарадњи Института за лингвистичка истраживања Руске академије наука и Института за словенску филологију Универзитета у Марбургу покренут је заједнички пројекат под називом *Мали дијалектолошки атлас балканских језика*, чији је редактор А. Н. Собољев (*Малый диалектологический атлас балканских языков*. Пробный выпуск, Под редакцией А. Н. Соболева, Biblion Verlag München, 2003), а чији је објекат истраживања – реално-типолошка група несродних језика, представљена кроз њихове основне дијалекатске јединице јужно од Дунава (представник је, на пример, и српски тимочки говор Каменице код Књажевца). Опет, о значају дијалекатске лексике и фиксирања етнокултурног контекста одређене дијалекатске лексеме говоре дугогодишња, веома успешна етнолингвистичка теренска истраживања А. А. Плотникове, која су, између осталог, потврдила широк спектар специфичних српских (Бор, Алексиначко Поморавље, Лесковачка Морава, Лужница, Пирот, поред Ресаве, Груже, Левча) етнокултурних и етнолингвистичких обележја, као и сличне црте у другим балканским језичким традицијама (румунској, грчкој, албанској) (А. А. Плотникова, *Этнолингвистическая география Южной Славии*, Москва, 2004). Циљ оваквих пројеката је да се установе и протумаче „карике“ спреге лексичких система дијалеката на простору Балкана и реалија из области традиционалне материјалне и духовне културе народâ ове регије.

И на крају, а у светлу свега претходно реченог – овај пригодни текст замишљен је тако да има и прегледни и програмски карактер. Идеја нам је била да се, показујући у сведеној форми комплексност разматране проблематике и то како се научно познавање балканистичких феномена не може сматрати коначним, јер и поред бројних и успешних научних прегнућа на овом лингвистичком пољу недостаје још коцкица у балканском (и, дакле, балканскословенском) језичком мозаику, скрене пажња на потребу за балканским културолошким студијама, и то управо лоцираним на простору на којему су се вековима укрштали кодови различитих цивилизација и прожимали многи културни утицаји, и где су се у тим прожимањима обликовали етнички и културни идентитети. Балканске културолошке студије могле би обухватити више научних области: лингвистику,

⁶ Детаљније о питањима обухваћеним широким спектром интересовања савремене међународне балканистике в. у *Актуальные вопросы балканского языкознания*. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 29–30 мая 2001г.), Ответственные редакторы: А. Н. Соболев и А. Ю. Русаков, Санкт-Петербург: РАН, 2003.

етнологију/антропологију, историју, историју уметности, археологију, музикологију, комуникологију и др. А ове би студије требало да првенствено буду усмерене на представљање српског културног идентитета у контексту балканског културног мозаика (језик, обичаји, историја, религија, уметност итд.). Када је у питању решавање синхроно-типолошких проблема, треба подсетити на чињеницу да још нису повучене ни све изгласе различитих врста (изофоне, изоморфе, изолексе), а немерљиво велики посао предстоји око утврђивања изопрагми и изодокси на просторима централног Балкана. И тек ће се потом моћи посве аргументовано проговорити и о јединству и о различитостима.

Литература

I. Штампане монографске публикације

- Белић, Александар. 1935. *Галички дијалекат*. Српски дијалектолошки зборник, Књига VII. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Белић, Александар. 1999. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Девети том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић, Павле. 1985. *Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- Марковић, Марјан. 2007. *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-струшкиот регион (во балкански контекст)*. Скопје: МАНУ.
- Поповић, Иван. 1955. *Историја српскохрватског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Радић, Првослав. 2011. *Увод у србистику*. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Sandfeld, Kr. 1930. *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, Éditeur Édouard Champion.
- Skok, Petar. 1940. *Osnovi romanske lingvistike: kulturnohistorijski i opći lingvistički problemi i historijska fonetika naglašanih romanskih vokala*. Svezak I. Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskаница Banovine hrvatske u Zagrebu.
- Станишић, Вања. 1995. *Српско-албански језички односи*. Посебна издања, 59. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Толстој, Никита Иљич. 1995. *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.

II. Дело које има и аутора и приређивача

- ЕРСЈ 1. 2003. *Етимолошки речник српског језика Свеска 1: А*. Марта Бјелетић и др. (Уредник свеске Александар Лома). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ.
- ЕРСЈ 2. 2006. *Етимолошки речник српског језика Свеска 2: БА–БД*. Марта Бјелетић и др. (Уредник свеске Александар Лома). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ.

- ЕРСЈ 3. 2008. *Етимолошки речник српског језика Свеска 3: БЕ–БЈ*. Марта Бјелетић и др. (Уредник свеске Александар Лома). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ.
- Ивић, Павле. 2009. *Српски дијалекти и њихова класификација*. (Приредио Слободан Реметић). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- ОС. 1998. *Огледна свеска*. Марта Бјелетић и др. (Уредник академик Милка Ивић. Уредник свеске Павле Ивић). Нова серија, књ. 15. Београд: Српска академија наука и уметности, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. (Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec). Knjiga prva A–J. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. (Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec). Knjiga druga K–poni¹. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. (Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec). Knjiga treća poni²–Ž. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

III. Антологије и збирке, чланак из зборника

- Ивић, Павле. 1994. Језик и његов развој до друге половине XII века. У *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга, 125–140.
- Ивић, Павле. 1994а. Језик у немањићкој епоси. У *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга, 617–640.
- Ивић, Павле. 1982. Књижевни и народни језик код Срба. У *Историја српског народа II*. Београд: Српска књижевна задруга, 519–534.
- Лома, Александар. 1994. Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике. У *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992). Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 107–136.
- Сикимић, Биљана. 1994. Слојеви румунских позајмљеница у југоисточној Србији. У *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992). Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 457–468.
- Станишић, Вања. 1994. О неким призренско-тимочким примерима српско-албанских лексичких односа. У *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992). Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 469–478.

Станковић, Станислав. 2006. Проматрања балканскословенских прелазних ареала (Из наставе дијалектологије српскога језика). У *Нови аспекти у настави језика*, Зборник радова са научног скупа (Косовска Митровица, маја 2005). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 141–152.

IV. Чланак из часописа

Богдановић, Недељко. 2006. Влаخورомански елементи у говорима источне Србије. *Probleme de filologie slavă*, XIV, 19–26.

Грицкат, Ирена. 1993. О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVI/1, 31–62.

Ивић, Павле. 1995. Однос између карашевског и свиничког говора. *Македонски јазик* [за] год. 1989–1990, XL–XLI, 201–215.

Лашкова, Лили. 1993. За балканизацијата на сърбохърватски и български език. *Јужнословенски филолог* XLIX, 29–56.

Павловић, Миливој. 1957/1958. Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса. *Јужнословенски филолог* XXII/1–4, 207–239.

Петровић, Снежана. 2003. Путеви лексичког позајмљивања на Балкану. Позајмљенице из албанског у српском призренском говору. *Балканика*, Годишњак Балканолошког института, XXXIV, 157–172.

Попов, Бојан. 1984. Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу. *Јужнословенски филолог*, XL, 21–43.

Seliščev, Afanasij. 1925. Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare. *Revue des études slaves*, Tome 5, fascicule 1–2, 38–57.

Станишић, Вања. 1985/1986. Балканизми у српскохрватском језику. *Балканика*, Годишњак Балканолошког института, XVI/XVII, 245–265.

Selena Stanković, Sofija Miloradović

SERBIAN CULTURAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE LINGUISTIC MOSAIC OF THE BALKANS

Summary: All cultures are hybrids, since the set of common experiences in a given territory is actually a set of different mentalities and cultural experiences – which is particularly true for territories exposed to migrations, conquests, and ethnic blending. Therefore, the multiple layers of cultural and linguistic heritage are also characteristic of the central Balkans in general, and the Prizren-Timok dialectal area in particular, despite the fact that the population there shares common national and/or ethnic identity. This paper examines the flexibility of cultural borders and the fact that cultures and cultural identities are mixed in regard to relative borders of national identity, while special attention is given to the function of language in

the creation and preservation of the Serbian cultural and national identity in the territory of the central Balkans. Considering the highly Balkanized Serbian dialects, the isoglosses stand out, which are relevant for the origin of these dialects, but also those which are relevant for their typological qualification. The speeches of the Prizren-Timok dialectal area are among the necessary sources of information relevant for the history of the Serbian language and culture, but also for the history of other Slavic languages and cultures of the Balkans.

Key words: central Balkans, cultural identity, Balkan linguistic league, the Serbian language, Prizren-Timok dialectal area